

УДК: 323.2

Сичова Анастасія Олександрівна,
кандидат політичних наук, старший ви-
кладач кафедри історії України, Луган-
ський національний університет імені
Тараса Шевченка, м. Старобільськ, Луган-
ська обл., 92701, пл. Гоголя, 1, тел.: (066)
24 55 429, e-mail: fatpoppof@mail.ru
ORCID: 0000-0002-0273-8469

Сычева Анастасия Александровна,
кандидат политических наук, старший
преподаватель кафедры истории Укра-
ины, Луганский национальный универси-
тет имени Тараса Шевченко, г. Старо-
бельск, Луганская обл., 92701, пл. Гоголя, 1,
тел.: (066) 24 55 429, e-mail: fatpoppof@
mail.ru

ORCID: 0000-0002-0273-8469

Sychova Anastasiya Alexandrovna,
PhD of political science, Lecturer of Ukrai-
nian History Department, Luhask Taras
Shevchenko National University, Starobelsk,
Lugansk reg., 92701, pl. Gogol, 1, tel.: (066)
24 55 429, e-mail: fatpoppof@mail.ru
ORCID: 0000-0002-0273-8469

ПОЛІТИЧНА ДОВІРА ЯК РЕСУРС ВЗАЄМОДІЇ МІЖ ДЕРЖАВОЮ І СУСПІЛЬСТВОМ (АРХЕТИПНИЙ ПІДХІД)

Анотація. Політична довіра як необхідний елемент співпраці між владними структурами і соціумом розглядається крізь призму архетипів, притаманних українській ментальності. Особлива увага звертається на механізми формування довірчих практик.

Ключові слова: архетип, політична довіра, психокультура.

ПОЛИТИЧЕСКОЕ ДОВЕРИЕ КАК РЕСУРС ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ МЕЖДУ ГОСУДАРСТВОМ И ОБЩЕСТВОМ (АРХЕТИПНЫЙ ПОДХОД)

Аннотация. Политическое доверие как необходимый элемент сотрудничества между властными структурами и социумом рассматривается сквозь

призму архетипов, свойственных украинской ментальности. Особенное внимание уделяется механизмам формирования практик доверия.

Ключевые слова: архетип, политическое доверие, психокультура.

POLITICAL TRUST AS A RESOURCE OF COOPERATION BETWEEN THE STATE AND SOCIETY (AN ARHETYPICAL APPROACH)

Abstract. In the article political trust as necessary component of cooperation between power-holding structures and society is considered in the light of archetypes relevant to Ukrainian mentality. There is a special emphasis on formation of trust practices.

Keywords: archetype, political trust, psychoculture.

Постановка проблеми. Після 1991 р. Україна достатньо довгий час сприймалася світом як держава на перехідному етапі розвитку з частими коливаннями стосовно політичного курсу, зовнішніх партнерів і культурних цінностей. Ми ніби застрягли у часі, не бажаючи повертатися у минуле, а й до майбутнього не надто просувалися. Однією з головних суперечностей такого “плинного стану” залишалася наявність великого розриву між правом громадян захищати свої свободи і здатністю управляти соціальними умовами, які роблять такий захист можливим.

Упродовж понад двадцяти років українці сподівалися на зміни в системі, яка залишилася у спадок ще з радянських часів. Надії переважно покладалися на пришествя “нової генерації” політиків з інноваційними ідеями для вже незалежної України. Але зазвичай першочерговий ентузіазм новобранців-парламентарів “якісно змінити застарілу політичну практику” незмінно супроводжувався черговим розчаруванням виборців, яке виливалося у зниженні рівня

довіри за всіма позиціями. Звісно, владні представники робили “демократичні реверанси” убік народу, періодично апелюючи до “громадської думки” чи “національних інтересів” задля лобіювання вигідних їм законів. Проте участь громадян у розв’язанні політико-економічних проблем залишалася ілюзорною, на рівні констатації вже ухвалених рішень.

До 2014 р. українці переважно використовували “крапчасті” локальні форми волевиявлення на кшталт протестів проти міліцейської сваволі, ущільнювальної забудови, екологічних ініціатив тощо. Проте Євромайдан нарешті вивів українців з “громадянської коми”. Нині кожна парламентська реформа підпадає під пильне око громадськості, народ вже не соромиться протидіяти чиновникам і без вагань нагадувати, хто ж все-таки є головним джерелом влади за Конституцією (“марш білих хустинок”, протести проти підвищення тарифів у метро, страйк шахтарів, блокада в зоні АТО, “активісти проти російських банків” тощо). Саме Революція гідності поклала початок пере-

форматуванню політикуму і соціуму убік набуття нової якості — обопільної публічності, існування якої неможливе без високого рівня взаємної довіри. Мова йде про надання своєрідного “довірчого” кредиту до публічних гравців політикуму, який може базуватися як на раціональних (зважаючи оцінку можливостей діючої влади або конфронтуючих їй політичних сил), так і на ірраціональних (зокрема, національні архетипи) підставах. Вплив останніх на формування довірчих практик ми і розглянемо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За К. Юнгом [13], архетипи постають свого роду “універсальною матрицею”, яка домінує у мисленні людей, в їх культурі. Детальному розгляду архетипів соціально-політичних систем присвячені роботи А. Бентлі, Т. Дай, Р. Даль, Х. Зіглера, А. Лейпхарта, Дж. Сарторі, Д. Трумана, Ю. Хабермаса, Й. Шумпетера та ін. Один із засновників Української школи архетипіки Е. Афонін [1] у своїх дослідженнях використовує бінарні шкали-опозиції для спостереження і аналізу зміни психосоціальної культури України. Докладно перелічені культурні архетипи як організуючі принципи психосоціальної еволюції українськими науковцями О. А. Донченко, Ю. В. Романенком [5]. Автори вважають, що ці принципи складають своєрідну матрицю впорядкування, яка накладається на хаос таким чином, що будь-який зміст знаходить собі місце. Також у вітчизняній науці психологічні та політичні архетипи під різними кутами зору розглядають Ю. Бегунов, В. Горбатенко, Л. Зубрицька, А. Колодій, В. Колотіло, А. Крюков, А. Лу-

кашов, В. Мартиненко, А. Мельвіль, В. Нікітін, А. Радченко. Проте вплив архетипів на становлення довірчих відносин між владними структурами і соціумом залишається недостатньо дослідженим.

Мета статті — детально розглянути сутність політичної довіри з урахуванням національних архетипів, притаманних українській ментальності, що у подальшому може бути використано у якості концептуальних орієнтирів при реформуванні відносин між владою і суспільством.

Виклад основного матеріалу. Будь-яка влада використовує у власних інтересах (наскільки це можливо) довіру людей до інститутів, діячів, а також рухів, гасел тощо. Лише за наявності достатнього рівня політичної довіри досягається відкритість і прозорість між політичною елітою та суспільством, що забезпечує мінімально необхідний обмін інформацією і підтримку існуючого режиму.

Проте індивід сучасних суспільств (у тому числі України) зазвичай демонструє не постійний, а змінний менталітет: у різних епохах та ситуаціях особистого й загального історичного життя в його духовному бутті можуть переважати ті чи інші тенденції. Повторюваність тотожних історичних подій (наприклад, обмеження громадянських свобод, придушення мови) можуть призвести до перетворення останніх на підсвідоме народу, спонукаючи людей до подібної реакції на схожі ситуації в майбутньому й створюючи, таким чином, своєрідний архетип.

Екстраполюючи означений висновок на довірчі практики, можна

стверджувати, що громадяни пострадянського українського соціуму у переважній більшості надають перевагу відтворюванню політичної довіри “радянського формату”, крокуючи “стежкою залежності” (Д. Норт), тобто зберігаючи у свідомості архетипи поведінки, норми взаємодії, притаманні як горизонтальному, так і вертикальному вимірах. Вона супроводжувалася явищем культурної травми, завдяки якому неформальні рішення проблем життєзабезпечення, знайдені в минулому, переносилися в сьогодення і використовувалися у якості первинного джерела становлення довірчих відносин. Конкретизуємо на прикладах:

1. Довіра типу “патрон-клієнт”.

Радянська спадщина: 1930-ті роки були наповнені сталінським терором, раптовими арештами, постійними кадровими чистками, одержимістю “ворогами” і невпинним їх викриттям, що створювало атмосферу невпевненості та страху, породжувало підозрілість до інших, навіть до членів власної сім’ї [12, с. 60]. Соціально-політична довіра зазвичай реалізовувалася у співтовариствах, пов’язаних круговою порукою, очолюваних старостою (або носієм еквівалентної посади) і залучених у “панібратські” стосунки з тим або іншим представником владної ієрархії. Зазначені асиметричні обміни передбачали, що патрон опікується клієнтом за рахунок ресурсів, які має у своєму розпорядженні, та збирає відповідну данину у формі вдячності за опіку.

Наслідки у сьогоденні: інстинкт самозбереження дав початок явищу “соціальних ринків”, де результатом тіньової діяльності є не стільки фі-

нансові прибутки або конвертована в них матеріально-речовинна продукція, скільки соціальні ефекти: хабар, що поліпшує середовище відповідного бізнесу; тіньові кадрові перестановки у вищих ешелонах влади; таємні змови представників різних політичних фракцій задля лобювання певного закону. Клієнтелістські неформальні практики у пострадянських суспільствах є наслідком радянської культури як стратегії виживання у колі “своїх” людей. Проте і довіра набуває тут відбитку двомислення, супроводжуючись розповсюдженням наступних **симбіотичних практик** (синтез офіційних і кулуарних домовленостей):

- обрання представників бізнесу депутатами законодавчої галузі влади й місцевих органів самоврядування (наповнення комітетів Верховної Ради України, де більшість місць розподіляються між відомими бізнесменами і керівниками підприємств відповідних “курируючих” галузей);

- стратегічне партнерство на основі “довірчих відносин” економічних суб’єктів з вищими чиновниками (фінансування виборчих кампаній з метою забезпечення лояльного ставлення до власного бізнесу);

- “угоди” стосовно перерозподілу тендерів (скандали навколо держзакупівель Міноборони щодо виготовлення спецвзуття (компанія народного депутата М. Лаврика “Таланлегпром”) та нових автомобілів для нацполіції; “газові схеми” О. Онищенка та ситуація з днопоглибленням у порту “Південний”).

Незважаючи на те, що деякі дослідники розглядають такі мережі довіри у якості “резервних механізмів”

мів” [4; 8] стабілізації у “транзитний для держави період”, варто звернути увагу на те, що такі альянси призводять до втрати легітимності режимом, позбавляючи офіційні публічні інститути громадського правового сенсу.

2. Довіра за “блатом” (як експлуатація особистих зв’язків і взаємний обмін благами і послугами).

Радянська спадщина: традиція кругової поруки, ідеологія егалітарного достатку і супроводжує її очікування справедливості споживання зіткнулися із закритими розподільними структурами і привілеями номенклатури [12, с. 63]. Для доступу до дефіцитних товарів і послуг, потрібно було підключати механізми реально існуючої системи. Причому “блат” і “чорні гроші” залежали від довіри до людей, з яких багато хто у звичайних умовах викликав би крайню підозру.

Наслідки у сьогоденні: за сучасних умов відносини “блату” не лише не втратили свого значення: вони переорієнтувалися. Якщо раніше люди діставали за “блатом” товари й послуги, то тепер він потрібний для здобуття грошей, одержання необхідної інформації для мінімізації ризику, отримання доступу до бюрократичних рішень, що стосуються розподілу кредитів та їхніх умов. Як результат — виникнення практики натурального обміну через посередництво особистих зв’язків, тобто на принципі реципрокності. Якщо патрон-клієнтські відносини передбачають певну ієрархію за рахунок вертикальної впорядкованості суб’єктів, то реципрокність засновується на симетричній горизонтальній струк-

турі, визнанні рівноправності акторів [8, с. 70]. Прикладами може служити явище непотизму і фаворитизму в українському політикумі (клани Балого, Богословських, Дубневичів, Луценка та ін.), що практично закриває доступ до нього “простим смертним”, перетворюючи останніх на аутсайдерів.

Неформальні політичні інститути знаходять свій еквівалент і на рівні суспільства: кримінальні структури, міжособистісні мережі, патронажні зв’язки й корупція виступають альтернативними механізмами виробництва партикулярної довіри в умовах загальної суспільної недовіри. Але після Євромайдану природа політичної довіри поступово змінюється. Українці почали масово позбуватися нав’язаної радянською системою психокультурної спадщини та більше тяжіють до національних архетипів, у тому числі стосовно використання довірчих практик як у повсякденності, так і політиці. Своєрідне “повернення до себе” пояснюється тим, що саме в епоху модерну риси, органічно властиві українському населенню, не одержали розвитку на відміну від характеристик, які відповідали інтересам Політбюро КПРС. У цьому полягає головне протиріччя нинішнього стану української масової свідомості. Розглянемо зазначені метаморфози:

1. Українець не є носієм колективістських цінностей. Проте його *індивідуалізм* позбавлений агресивної інтенціональності та виявляється у спостереженні за власними почуттями, емоціями, внутрішнім світом у цілому, що вказує на рефлексивну основу, спрямовану, насамперед, на

рідних, друзів, вузьке коло однодумців. Така природна самодостатність спонукує не до входу в суспільство, а до ізоляції від нього [5, с. 220]. Стратегія поведінки доволі проста — відчуження від інших з переходом до амільям янськос, тобто людина існує, насамперед, у світі особистих переживань, виявляючи активність лише в екстремальних моментах. Прикладами є мітинги, страйки торговців ринкових наметів, водіїв маршруток, підприємців, афганців безпосередньо після опублікування відповідного закону, хоча інформація щодо виникнення такої можливості надходила задовго до часу “Х”, проте відкладалися роздумуваннями на зразок: “цього не може бути”, “не посміють”. Зворотний бік амільям янськос — панікерство, наприклад, коли фінансова криза супроводжувалася масовою купівлею доларів або продуктів і товарів побутового вжитку. У політичній практиці це надає можливість маніпулювати свідомістю, спираючись на те, що українець — людина без “центру”, і його можна навіть в останній момент схилити до протилежного рішення.

Особливістю українського індивідуалізму постає синтез амільям янськос (тобто несприйняття владних інститутів у статусі органічної константи політичного простору) і патерналізму (схвалення держави в ролі опікуна, що розподіляє соціальні пакети) [Там само, с. 222]. З одного боку, народ ніби вручає державі свою долю, породжуючи тим самим утриманські настрої в суспільстві, привчаючи його до пасивного вичікування дива і послабляючи ініціативність приватних осіб, а з іншого — кон-

структивно-критичне оцінювання владних рішень та дій розширює потенціал впливовості громадянського суспільства.

2. **Екзекутивність** — уникнення нестандартності, психологічний хамелеонізм, непослідовність [Там само, с. 230]. Така людина легко змінює плани, звертаючись до втечі під тиском обставин (практика депутатських “перебіжок” і голосувань). Визнаючи українця “людиною малої групи”, яка неохоче шукає спілкування в широкій масі, варто зазначити поверхнево-емоційний характер його комунікацій (віртуальні співтовариства, форуми) за межами родини. Мала група, крім конформності і толерантності, створює своєрідний імунітет проти тиску більших груп і соціуму, частково нівелюючи почуття провини через партиципацію та ідентифікацію. Тому українець щодо системи абстрактних соціальних зв’язків виступає як атомізований індивід [6, с. 23].

Проте менталітет амільям янськості “середнього” українця як складова його соціального характеру є, насамперед, захисним механізмом в умовах залежності від політики центральної й місцевої влади і безперервним погіршенням життєвих умов. Свого часу саме використання стратегії самозахисту привело до появи численних громадянських ініціатив, учасники яких відзначають зміцнення соціальних зв’язків, зростання впевненості у можливості вплинути не лише на власну долю, а й на майбутнє країни; з’являється досвід вирішення конфліктних ситуацій (“Реанімаційний пакет реформ”, “Люстра”, “Нова країна”, “Поможемо” та ін.). І це

є значними позитивними змінами після довготривалого стану пасивності, політичної апатії та маргіальності. З іншого боку, пост-майданні ГО, відібравши у держави частину її монопольних функцій для протидії лютневій політичній кризі 2015 р. та сепаратизму, можуть створити системні перешкоди для належного відправлення влади урядом. Бо здорова держава априорі не здатна ґрунтуватися виключно на контролі соціуму за держслужбовцями. Останні повинні не страхатися громадян, а співпрацювати з ними.

3. **Інтровертивність** відтворює рівень невротичності суспільства, його перевтому через отримання великого обсягу інформації. Наслідком цього стає своєрідна інформаційна блокада для всього, що безпосередньо не пов'язане з екзистенціальними інтересами індивіда [5, с. 237]. Превалює “соціальний фаталізм”, тобто автоматизм розвитку, а також підвищений рівень оптимістичних очікувань після чергової зміни влади, яке згодом неодмінно супроводжується суцільними розчаруваннями. Поведінка індивіда відрізняється вибірко-вим характером: у стандартизованих ситуаціях домінує установка на адаптацію, у проблемних — на ізоляцію. Інтровертивність обертається волюнтаризмом (пошук власної правди всупереч реальності), політичною короткозорістю, круговою порукою, корупцією й соціальним нігілізмом під маскою помірності та виваженості.

4. **Емоційно-естетична домінанта** проявляється у нестійкості емоційних реакцій українця на однакові стимули як механізм адаптації до середовища [Там само, с. 246]. Тому він

пригощає себе чутками, вигаданими історіями, що надає можливість зняти із себе тягар рефлексивності, що активно використовується політиканами. Так, для політикуму України характерне продукування міфів наступного гатунку: міф про мудрого керівника, про “ситуацію під контролем”, про відкритість всіх статей доходів держслужбовців, про політичну й економічну незалежність, про 144 успішно проведені реформи заради євроінтеграції тощо.

5. **Толерантність** як складова української психокультури також позначена історичними впливами. Зокрема, можна стверджувати, що толерантності “радянської версії” притаманні патерналістські, персоналізовані форми переважно до владних структур через механізми соціалізації, цензури та ін. Використання означеного терміна не віталося, бо вважалось навіюванням Заходу. Сьогодні розуміння толерантності більше апелює до релігійного чи етнічного формату, іноді перетворюючись на терпіння чи відвертий конформізм. Тобто за часів перебування нашої держави під владою іноземців (турків, поляків, росіян) українці виробили у собі обережність і готовність погоджуватися з думкою інших, закривати очі на всі негаразди буття задля збереження наявного статусу.

З іншого боку, толерантність корелює з українським архетипом “суспільного договору”, характерного для періоду становлення Київської Русі. Особливо варто звернути увагу на віче як традиційний керівний орган українців, за якого саме колегіальні рішення, обговорені й прийняті загальними зборами громади, були

найбільш об'єктивними і припускали загальну відповідальність. Тож, у суспільному виміру варто говорити про виховання “активної толерантності, яка ґрунтувалася б на усвідомленні значущості в спільноті та мала б примусово-правову здатність для приборкання одних груп і посилення інших” [11, с. 112]. Зазначена вимога постає достатньо актуальною для адаптації українців до нового політичного курсу за умовами представників Євросоюзу.

Таким чином, можна стверджувати, що для українців характерне використання подвійних довірчих практик, сформованих під впливом як історичних подій, так і власних національних архетипів. Загалом, на фоні втрати довіри більшістю політичних лідерів переважають три типи орієнтації:

- “аморальний аміліям” [3, с. 462] — довіра до себе або членів родини;
- “позиційна довіра”, тобто за місцем проживання, соціальним статусом чи професійними інтересами;
- стратегія вимушеної довіри як засобу формування відчуття онтологічної безпеки у “суспільстві ризику”.

Виокремлені різновиди довіри можуть бути використані як первісний механізм виховання солідарної відповідальності, проте їх “консервація” та самовідтворення є тривожним трендом, що у перспективі поглибить розкол і навіть поставить під загрозу існування українського суспільства як єдиного цілого.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Українська специфіка полягає не в тому, що “політична довіра не переборює індивідуального рівня” [6, с. 44], а в тому, що вона

функціонує на рівні інструментів адаптації та звички. Феномен соціальної згуртованості на інших підставах, окрім мобілізації зверху, тобто на рівні національних зв'язків, продовжує викликати в пострадянських людей страх і відчуження. Врешті-решт, політична довіра має формалізуватися у норму “загальної реципрокності” [2, с. 26], коли виконання політиками своїх обов'язків в обмін на громадянську підтримку перестає залежати від чийось особистих симпатій та інтересів. У протилежному випадку принцип реципрокності втрачає потенціал універсального соціального інтегратора у велике суспільство тих неформальних об'єднань і співтовариств, які існують на рівні мікросередовища.

Але, на жаль, доводиться констатувати тенденцію зниження рівня довіри до представників “нової проєвропейськи налаштованої влади” [9]. Показово, що більшість тих, хто отримав мандат, як і їх попередники, фактично не прагнуть підтвердити власну легітимацію “знизу”, відверто нехтуючи оцінкою громадян їх діяльності. Тим самим влада не набуває авторитету з боку виборців і не формує у них переконаності в значущості та правильності своїх дій. Звісно, українські політики використовують всілякі методи формування довіри, наприклад, зустрічі з іноземними колегами як підтвердження спільності позицій з окресленого питання (американський сенатор-республіканець Дж. Маккейн); публічні звіти про “успішне завершення переговорів і досягнення компромісу” (заяви Д. Климкіна); ухвалення законів і дотримання стандартних процедур

(“демократичні” вибори, вимоги щодо індивідуального голосування в парламенті тощо).

Проте постійні перерви під час засідань Парламенту, бійки, популізм, ухвалення законів для поліпшення власного становища істотно зменшують довіру до нинішньої ВРУ. Не випадково, Е. Гіденс свого часу пропагував поняття “активної довіри”, тобто такої, яка повинна завойовуватися, а не випливати із передбачених соціальних позицій або гендерних ролей. У контексті українського політикуму варто говорити про необхідність відходу від практики імітації публічності (відсутність виразної аргументації й суспільного обговорення політики нових житлово-комунальних тарифів, відсутність звітності щодо спрямованості траншів від МВФ) і “замилування очей” фасадними програмами, тобто вирішення, на думку українців, другорядних питань (наприклад, створення поліції чи урядового контактного центру).

Тож, будування “нової” (відповідно до стратегії сталого розвитку 2020 П. Порошенка) України з власним голосом як на внутрішньо-, так і зовнішньополітичній арені вимагає солідарності на основі взаємної (у майбутньому безособової) довіри, напруження інтелектуальних зусиль і вірності країні з позиції як влади, так і громадян. Оскільки держава і суспільство мають розвиватися разом, а не за рахунок один одного.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Афонін Е. А.* Громадська участь у творенні та здійсненні державної

політики / *Е. А. Афонін, Л. В. Гонюкова, Р. В. Войтович.* — Київ: Центр сприяння інституційному розвитку державної служби, 2006. — 160 с.

2. *Барсукова С. Ю.* Реципрокные взаимодействия. Сущность, функции, специфика / *С. Ю. Барсукова* // Социс. — 2004. — № 9. — С. 20–30.
3. *Головаха Є.* Феномен “аморальної більшості” в українському суспільстві: пострадянська трансформація масових уявлень про норми соціальної поведінки / *Є. Головаха* // Україна-2002. Моніторинг соціальних змін; за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соц. наук М. Шульги. — Київ: Ін-т соціології НАН України, 2002. — С. 460–468.
4. *Даугавет А. Б.* Неформальные практики российской элиты. Апробация когнитивного похода / *А. Б. Даугавет* // Полис. — 2003. — № 4. — С. 26–38.
5. *Донченко О., Романенко Ю.* Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): [монографія] / *О. Донченко, Ю. Романенко.* — Київ: Либідь, 2001. — 334 с.
6. *Ермолаев А.* Украинский характер (Характерные социально-психологические особенности населения Украины): [аналитический доклад] / *А. Ермолаев, А. Левцун, С. Денисенко.* — Київ: Софія, 2011. — 64 с.
7. *Касавин И. Т.* Анализ повседневности / *И. Т. Касавин, С. П. Щавелев.* — Москва: Канон+, 2004. — 432 с.
8. *Лясота Л.* Соціальні мережі та неформальні практики у політичному дизайні пострадянських суспільств / *Л. Лясота* // Політичний менеджмент. — 2006. — № 4. — С. 65–79.
9. *Політичні підсумки 2016: загальнонаціональне опитування* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/2016->

- у-politichni-pidsumki-zagalnonatsionalne-opituvannya
10. *Степаненко В.* Суспільство громадянське і “негромадянське”: дискурси та моделі взаємодії // Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — Київ: Ін-т соціології НАН України, 2004. — С. 198–211.
 11. *Хоффе О.* Политика, право, справедливость / О. Хоффе // Основоположения критической философии права и государства. — Москва: Гнозис, 1994. — 328 с.
 12. *Хоскинг Дж.* Структуры доверия в последние десятилетия Советского Союза / Дж. Хоскинг // Неприкосновенный запас. — 2007. — № 4. — С. 59–69.
 13. *Юнг К.-Г.* Архетип и символ / К.-Г. Юнг. — Москва: Ренессанс, 1991. — 304 с.
 14. *Dumouchel P.* Trust as an Action / P. Dumouchel // Arch. Europ. social. — 2005. — Vol. 46. — № 3. — P. 417–428.
 15. *Growiec K.* Trusting Only Whom You Know, Knowing Only Whom You Trust: The Joint Impact of Social Capital and Trust on Individuals' Economic Performance and Well-Being in CEE Countries / K. Growiec, J. Growiec. — 2010. — Online at: <http://mpira.ub.uni-muenchen.de/23350/>